

12/30/2014

REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

VOL III Issues VI

**NOV-DEC
2014**

***Electronic International Interdisciplinary
Research Journal (EIIRJ)***

Chief-Editor:

Ubale Amol Baban

ISSN : 2277-8721

Impact factor:0.987

www.aarhat.com

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि महिला सशक्तीकरण

Research paper in Sociology

डॉ. राहुल भगत,

सहायक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

एस. एन. मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती जी. डी. सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा.

भारतीय राज्यघटना स्थानिक स्तरांपासून ते राष्ट्रीय स्तरांपर्यंत नागरिकांना सहभागी होण्याची संधी प्राप्त करून देते. त्यामुळे भारतीय स्त्रियांना नागरीकांच्या रूपात घटनात्मक आधारावर ही संधी सुरुवातीपासूनच प्राप्त आहे. परंतू राजकारणात सक्रिय सहभाग आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सहभाग मात्र स्वातंत्र्याच्या पाच दशकानंतर सुध्दा उल्लेखनिय स्वरूपात होऊ शकला नाही. खरे तर महिलांना निर्णय प्रक्रियेत पुढे येवू दिले तर त्यांच्या समस्यांना सोडविणे अधिक सोपे होईल. आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायाच्या विविध कार्यक्रमांना संपादित करतांना महिलांच्या कृतिशिल क्षमतांचा सदुपयोग होवू शकतो. महिला सशक्तीकरणासाठी त्यांना निर्णयप्रक्रियेशी जोडणे आवश्यक आहे. हे निर्णय कुटुंबातील असोत किंवा शासकीय स्तरावरचे असोत.¹ भारतीय संविधानाने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे सर्व अधिकार व हक्क बहाल केले आहेत. परंतू पुरुषांनी ज्या प्रमाणे या संधीचा फायदा उचलला मात्र स्त्रियांनी तो फायदा करून घेतलेला नाही. आज साठ वर्षांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळानंतर सुध्दा महिलांचे देशाच्या राजकारणात स्थान काय आहे.? सर्वोच्च पद महिलांनी भुषवूनही त्यांच्या एकुणच राजकारणातील टक्केवारीत वाढ झाली आहे काय? महिलांनी राजकारणाला एक जबाबदार व सशक्त पिढी दिली आहे काय? दुर्दैवाने या सर्व प्रश्नांना

नकारार्थीच उत्तरे येतात? जर काही स्त्रिया राजकारणात प्रवेश करतांना दिसत होत्या तर त्या पती व पिता यांच्या सहाय्याने येत होत्या, पतीचा मृत्यु किंवा पित्याचे निधन झाले तर सहानुभुतीचे वोट मिळावे म्हणून स्त्रिया स्वयंपाक घरातून सरळ राजकारणात येत होत्या.²

स्वातंत्र्यपूर्व काळात जेव्हा भारतात स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाची प्रक्रिया सुरु केली गेली तेव्हा या प्रक्रियेला स्वातंत्र्यासाठी करण्यात येणाऱ्या संघर्षाच्या विकासासोबत जोडण्यात आले होते. यामुळे त्यांच्या राजकीय प्रवेशाला स्विकृती जरी मिळाली तरी परंपरागत पद्धतीने स्त्रियांना मागे ओढणाऱ्या शक्ती पूर्ण राहत नव्हत्या. भारतीय स्त्रियांना राजकीय अधिकार भारतीय पुरुषांच्या राजकीय महान नेतृत्वामुळे व अधिक संघर्ष न करता मिळाले असे म्हटले जाते³ उदा. भारतीय स्त्रियांना मत देण्याचा अधिकार सहज मिळाला आहे. परंतु मत देण्याच्या अधिकारासाठी 1917 मध्ये सोवियत रशिया या देशाने विनाशर्त महिलांना मतदानाचा अधिकार बहाल केला होता. इतर देशातही महिलांनी मोठ्या संख्येने मतदानाचा अधिकार मिळावा म्हणून आंदोलने सुरु केली होती. या सर्व परिवर्तनाचा भारतावर प्रभाव पडला व त्यामुळे भारतीय महिलांना त्याचा लाभ मिळाला आहे. कदाचित पाश्चिमात्य महिलांप्रमाणे त्यांना कठीण संघर्ष करावा लागला नाही परंतु स्वातंत्र्य संग्रामात मोठ्या संख्येने नोंदविलेला सहभाग आणि समानतेचा नियमित पुरस्कार करण्यामुळे हे संभव होवू शकले.

कोणत्याही, देशाचा संपूर्ण विकास व्हावा असे वाटत असेल तर स्त्रियांना सहभागी करून घ्यावेच लागेल. स्वामी विवेकानंद म्हणतात की, ज्या प्रमाणे एका पंखाने चिमणी उडू शकत नाही त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या सहभागाशिवाय कोणतेच राष्ट्र प्रगती करू शकणार नाही.⁴ स्वातंत्र्यापूर्वी स्त्रियांना उपेक्षा, भेदभाव व शोषणाला बळी पडावे लागते परंतु स्वातंत्र्यानंतर मात्र भारत सरकारने स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक योजना आणि वैधानिक अधिकारांना क्रियान्वीत केले. सरकारने राजकिय क्षेत्रात महिलांच्या योगदानाला सुनिश्चित करण्यासाठी देशात पंचायती राज व्यवस्था आणि राजकारणातील आरक्षणाची तरतूद केली आहे.

73 वी आणि 74 घटनादुरुस्ती:- आंतरराष्ट्रीय महिला दशकांमध्ये निवडणूकीतून स्थापन होणाऱ्या संस्था आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये स्त्रियांना आरक्षण हा सर्वात महत्वाचा मुद्दा झाला. सी. एस. डब्ल्यू. आय. (कमिटी ऑन द स्टेट्स ऑफ कमेन इन इंडीया) च्या समितीच्या अहवालामुळे आरक्षणाच्या मुद्द्याला गती मिळाली. काही राजकिय पक्षांनी यावर एकमत दर्शविले की स्थानिक पातळीवरील प्रतिनिधी रचनांमध्ये म्हणजेच पंचायती राज संस्थामध्ये आरक्षण उपयुक्त, परिणामकारक, आवश्यक ठरेल. ग्रामिण स्त्रियांच्या दर्जामध्ये बदल आणि विकास घडवायचा असेल तर केवळ प्रतिकात्मक नव्हे तर अधिक प्रतिनिधित्व द्यावे लागेल. म्हणून सी. एस. डब्ल्यू. आय. ने खेड्यांच्या पातळीवर स्त्रि-पंचायतीची कायद्याने स्थापना व्हावी अशी जोरदार शिफारस केली. या पंचायती पंचायतराज रचनेचा गाभा, व्यवच्छेदक भाग म्हणून काम करतील असेही नम्रपणे

मांडले. 1980 च्या दशकात स्त्रियांसाठी आरक्षणाला पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली. अशोक मेहता समितीच्या पंचायती राज्याच्या शिफारशींना प्रतिसाद देवून (भारत सरकार 1978) काही राज्यांनी म्हणजेच कर्नाटक, प. बंगाल, आंध्र प्रदेश आणि महाराष्ट्र यांनी पुढाकार घेवून स्थानिक सरकारांना नवचैतन्य दिले आणि स्त्रियांच्या सहभागाची पातळी वाढविली.⁵

1988 मध्ये नॅशनल पर्सपेक्टिव्ह प्लेन (एन. पी. पी.) ने सुचविले की, 30 टक्के जागा सरकारी समित्या/आयोग आणि स्थानिक संस्थामध्ये स्त्रियांसाठी राखून ठेवण्यात याव्या. एनपीपी ने अधिकारी स्तरांवर स्त्रियांना आरक्षण देण्याची शिफारस केली. त्याच प्रमाणे मागास जाती, जमाती आणि समाजातील दुर्बल विभागातील स्त्रिया या सर्वांना स्थानिक संस्थामध्ये उच्चपातळीवर आरक्षण देण्याची शिफारस केली. काही टक्के मतदार संघ फक्त स्त्रियांसाठी राखीव म्हणून जाहीर करण्यात आले. आणि सुचविण्यात आले की, तळागाळातील सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये 50 टक्के स्त्रिया असायला हव्यात. बरीचशी धुळ बसल्यानंतर 1989 मध्ये पंचायती राज मध्ये स्त्रियांसाठी आरक्षण प्रत्यक्ष अस्तित्वात आले. ज्याचा परिणाम असा झाला की, 64 वे घटनादुरुस्ती विधेयक ज्यामध्ये 30 टक्के आरक्षण स्त्रियांसाठी होते ते संसदेमध्ये सादर करण्यात आले. ते लोकसभेत पास झाले पण राज्यसभेत अतिशय कमी मतांनी फेटाळले गेले. त्यासाठी असे कारण देण्यात आले की, यामध्ये केंद्र सरकार जे क्षेत्र विषय राज्यसरकारांचा आहे त्यात ढवळाढवळ करीत आहे. हे पाऊल उचलण्यामध्ये राजकीय क्षमता आहे हे लक्षात आल्यामुळे राजीव गांधीच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाने 30 टक्के जागा पंचायतीराज मध्ये स्त्रियांसाठी राखून ठेवल्या पण नंतर महत्वाच्या राजकीय पक्षांनी निर्विवाद पाठींबा दिल्यामुळे 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीचे कायद्यात रूपांतर झाले (1992) आणि याची खातरजमा झाली की 33 टक्के म्हणजेच 1/3 जागा पंचायत राज संस्था आणि महापालिकांमध्ये प्रत्यक्ष निवडणूकीद्वारे स्त्रियामधून भरल्या जातील.⁶ एप्रिल 1993 पर्यंत भारतातील सर्व राज्यांनी या दुरुस्त्यावर शिक्कोमार्तब केले आणि एप्रिल 1994 पर्यंत राज्यसरकारांनी त्यांचे पंचायत कायदे, घटनेच्या दुरुस्त्यांनुसार आवश्यक कायद्यांमध्ये रूपांतरीत केले.

स्त्रियांसाठी एकतृतीयांश आरक्षण सर्वसाधारण मतदारसंघात झाले त्याचप्रमाणे मागास जाती आणि जमाती यांच्यासाठी सुध्दा त्यांच्या मतदार संघाचे आरक्षण झाले हे सर्व प्रत्यक्ष निवडणूकीतून भरण्याचे ठरविण्यात आले. या दुरुस्त्यांमध्ये स्त्रियांच्या चळवळी आणि त्यांच्या मागणीचे प्रतिबिंब आहे. भारतीय लोकशाही मध्ये या घटनेने नवचैतन्य आले. तळागाळातील स्त्रियांचे सक्षमीकरण करणे अत्यंत गरजेचे होते.

महिलांसाठी आरक्षण आणि राजकारणातील त्यांचा सहभाग: — 73 व्या घटना दुरुस्तीमध्ये महिलांना मिळालेले 33 टक्के आरक्षण महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने एक महत्वाचे पाऊल होते. सत्तेमध्ये सहभाग मिळाल्याने केवळ महिलांनाच त्याचा फायदा झाला असे नाही तर राष्ट्राला सुध्दा त्यांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा फायदा झाला. संयुक्त राष्ट्रांची एजेन्सी यु. एन. एफ. पी. ए. च्या मते महिला आरक्षणामुळे केवळ

महिलांच्या सशक्तीकरणांचे द्वार मोकळे झाले नसुन स्त्रियांमध्ये नवीन चेतना, नवीन सामर्थ्य आणि आशेच्या किरणांचा संचार झाला आहे.⁷ यामुळे 15 लाख स्त्रियांना ग्राम पंचायत व शहरी भागात निवडणूक लढविण्याचा अधिकार मिळाला. ग्राम पंचायतीमध्ये निवडणूक लढविल्यामुळे 33 टक्क्यावरून 40 टक्क्यावर महिला सरपंच पोहचले आहेत. ग्रामपंचायत व नगरपालिकेमध्ये कर्नाटकात 43 टक्के केरळमध्ये 39 टक्के प. बंगालमध्ये 37 टक्के एवढी संख्या नोंदविलेली आहे. देशातील ग्रामपंचायतीमध्ये एकूण 28 लाख प्रतिनिधी आहेत त्यात 12 लाख महिला सरपंच आहेत. यांच्या कार्यामुळे ग्रामीण विकास आणि स्त्रियांच्या सशक्तीकरणांस एक दिशा प्राप्त होते आहे.⁸

73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीने स्त्रियांना देशातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले. ग्रामपंचायतीमध्ये मोठ्या संख्येने स्त्रिया निवडून आल्या आहेत. 1995 च्या ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीत उत्तर प्रदेशात एकूण 799780 प्रतिनिधी निवडून आले त्यात महिलांची संख्या 120591 एवढी होती. पंचायत समिती सदस्यांची एकूण संख्या 59991 एवढी होती तर त्यात महिलांची संख्या 13865 एवढी होती. जिल्हा परिषदेत निवडून आलेले एकूण सदस्य 2687 होते तर त्यात महिला सदस्या 634 एवढ्या होत्या. मध्य प्रदेशात ग्रामपंचायत मध्ये निवडून आलेले एकूण सदस्य 474351 एवढे होते तर महिलांची संख्या 74470 एवढी होती. पंचायत समिती मध्ये एकूण 9097 प्रतिनिधीमध्ये 1371 महिला होत्या. जिल्हा परिषदेमध्ये एकूण 1036 मधून 150 महिला होत्या. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामपंचायत मध्ये एकूण 303545 एवढे सदस्य निवडून आले होते पैकी 101182 महिला होत्या. पंचायत समिती मध्ये 1174 आणि जिल्हा परिषदेमध्ये 587 स्त्रिया निवडून आल्या होत्या.⁹ वरील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की 73 वी घटना दुरुस्ती मुळे स्त्रियांना केवळ राजकारणात प्रवेश मिळाला नाही तर नेतृत्व करण्याची फार मोठी संधी मिळाली.

राजकीय आरक्षणामुळे स्त्रियांवर झालेले परिणाम :- महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यामुळे समाजात त्यांचा दर्जा वाढलेला आहे. त्यांना सन्मान आणि महत्व प्राप्त झाले आहे. पुरुषांनी स्त्रियांच्या अनुभव, दक्षता आणि योजनांना मानलेले आहे. पुरुषांच्या दृष्टिकोणातही परिवर्तन होवू लागले आहे. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण, महिला विकास, लैंगिक समानता अशा प्रगतीशील विचारांचे ते समर्थन करतांना आढळतात. पंचायत राज्यात महिलांच्या सक्रिय भूमिकेमुळे अनेक राज्यात त्यांच्यावर होणाऱ्या वाईट चालीरितींना पायबंद बसलेला आहे. उदा. तामिलनाडू मधील सेलम जिल्ह्यात हुंडा पध्दती, बाल विवाह आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तींना आळा घालण्याचे कार्य महिला सरपंचानी केलेले आहे. मध्यप्रदेशातील सिहोर जिल्ह्यात जमूना तलब गावाच्या सरपंच श्रीमती गीतादेवी तीसऱ्यांदा त्या गावाची सरपंच झाल्या आहेत.¹⁰ मध्यप्रदेशात आणि कर्नाटकातही महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील पदार्पण आशादायी ठरलेले आहे. निरक्षरता, दारिद्र्य आणि अनेक ज्वलंत समस्यांना सोडविण्याचे कार्य महिला सरपंचानी केल्याचे आढळते.

महिला आरक्षणामुळे स्त्रिया कुटुंबातही महत्वपूर्ण झाल्या आहेत. कुटुंबातील कोणतेही निर्णय त्यांना विचारून घेतले जातात. त्यांचा आत्मविश्वास वाढलेला आहे. शिक्षण, आरोग्य, पोषणासारख्या मुलभुत आवश्यकतांच्या पूर्तीकरीता त्या प्रयत्न करतांना दिसतात. सुरुवातीला पुरुषांच्या छत्रछायेखालीच कार्यभार सांभाळतील असा शिक्का त्यांना मारला गेला होता. परंतू त्यांनी ही उक्ती खोटी ठरवत स्वतःचा ठसा उमटवलेला आहे. स्त्रियांना निवडणूकीत उभे राहतांना आता भिती वाटत नाही. कुटुंबातील इतर सदस्य त्यांना पाठींबा देतात. त्यांचा जनसंपर्क वाढलेला आहे. पक्षाच्या महत्वपूर्ण निर्णयामध्ये त्यांचेही मत मागीतले जाते. त्यांच्या गावाच्या प्रभागाच्या विकासासाठी प्रयत्न पहाता 'women are better administrative than men' या उक्तीचा खरा अर्थ कळतो.

गांवामध्ये स्त्रियांच्या व बालकांच्या दशेत सुधार व्हावा म्हणून महिला प्रतिनिधी प्रयत्न करीत आहेत. ग्रामपंचायतीचे बजेट सादर करतांना त्या आपली भूमिका कौशल्याने पार पाडीत आहेत. पंचायती राज मध्ये महिलांचा सहभाग गावांच्या विकासासाठी उत्तरोत्तर प्रगतीकारक ठरत आहे. गावात सामाजिक आर्थिक परिवर्तन होत आहेत. गावाचा विकास होणे म्हणजे पर्यायाने देशाचा विकास होणे होय.

समाजातील धार्मिक अंधःविश्वास, पडदाप्रथा, भ्रष्टाचार यामध्ये महिलांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. खाद्य सुरक्षा, उर्जा सुरक्षा, पर्यावरण सुरक्षा, नैसर्गिक संसाधनांचा प्रबन्ध करण्यातही महिला प्रतिनिधी आघाडीवर आहेत. आता हे स्विकारले जावू लागले आहे की, स्त्रियांमध्ये योग्यता, क्षमता आणि दक्षता असते, जर त्यांना योग्य संधी मिळाली आणि समानतेने आपल्या क्षमतांना वापरण्याची मुभा मिळाली तर त्या देशाच्या समाजाच्या विकासात महत्वपूर्ण योगदान देवू शकतात.

यात काही शंकाच नाही की जर वरच्या स्तरांवर स्त्रियांच्या राजकिय सहभागाला थांबविले गेले तर सार्वजनिक जिवन आणि राष्ट्र निर्माणाकरीता महिलांच्या सहकार्याचा पूर्ण लाभ राष्ट्राला प्राप्त होणार नाही आणि महिला सशक्तीकरणांस सार्थ बनविण्यास खुप वेळ लागु शकेल म्हणून आतापर्यंत आलेल्या अडचणींवर मात करत स्त्रिया इथवर पोहचल्यात तसेच आता आपली सक्रियता वाढविण्यासाठी उपलब्ध संधीचा आधी उपयोग करून महिला सशक्तीकरणांस सार्थक बनविले पाहिजे. आपल्या कार्यक्षमतेवर आणि कुशलतेवर उठत असलेल्या प्रश्नचिन्हाला वेळीच मिटविले पाहिजे आणि नवनवीन आव्हानात्मक भूमिकांचा स्विकार करत समाज व राष्ट्राचे सशक्तीकरण करण्याचा मार्ग प्रशस्त केला पाहिजे. महिलांचे सशक्तीकरण हेच संपूर्ण राष्ट्राचे व कमकुवत घटकांचे सशक्तीकरण होय.

संदर्भ :-

सवलिया बिहारी शर्मा, एम. एल. सोनी, संजिव गुप्ता, 'महिला जागृती एवं सशक्तीकरण', आविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर, 2005, पृ. 315.

मंजू शर्मा, 'भारतीय राजनीती में महिलाओं का योगदान', राज पब्लिशिंग हाउस, जयपूर, 2009, पृ. 1 एवं 2.

वृंदा करात, 'भारतीय नारी संघर्ष एवं मुक्ति', ग्रंथशिल्पी प्रकाशन, दिल्ली, 2008, पृ. 120.

अनिता मोदी, 'पंचायतीराज एवं महिला सशक्तिकरण' बुक एनक्लेव, जयपूर, 2009, पृ. 19.

मंजुषा गोसावी, 'समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया', संपादन – रेहाना घडयाली, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2008, पृ. 310. तत्रैव, पृ. 310.

अनिता मोदी, 'पंचायतीराज एवं महिला सशक्तिकरण' बुक एनक्लेव, जयपूर, 2009, पृ. 20.

तत्रैव.

सवलिया बिहारी शर्मा, एम. एल. सोनी, संजिव गुप्ता, 'महिला जागृती एवं सशक्तीकरण', आविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर, 2005, पृ. 315.

अनिता मोदी, 'पंचायतीराज एवं महिला सशक्तिकरण' बुक एनक्लेव, जयपूर, 2009, पृ. 20–21.

Copyrights @ डॉ. राहुल भगत This is an open access reviewed article distributed under the creative common attribution license which permits unrestricted use, distribution and reproduction in any medium, provide the original work is cited.